

- реглися також записи українського фольклору, здійснені поляками в XVII – XVIII ст.
- 19 Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2, ч. 1. – С. 12.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The author considers the development of a distinct Ukrainian culture from its medieval origins to the 18th century. In discussing the changing influences, he proposes a systematic periodization of Ukrainian culture.

Ф. СИСИН

**ПОНЯТТЯ НАЦІЇ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
1620 – 1690 рр.**

Розглядаються елементи уявлень про націю в українській історіографії XVII ст. У статті проаналізовано Львівський і Густинський літописи, "Хроніка" Ф. Софоновича, "Синопсис"; приписуваний І. Гізелю.

Історики давно виявили, що національна свідомість є предметом, феноменом, який важко визначити, оскільки нелегко ідентифікувати її прояви, дати їм кількісні характеристики. Це особливис слушно щодо раннього періоду, приблизно до XIX ст. У Європі нації та національні почуття виникли раніше, але лише з XIX ст. консолідувалися національні рухи, ідеологія яких сприймалася широкими колами населення. Проте задовго до того вже формувалися спільноти, члени яких усвідомлювали свою ідентичність на основі таких ознак, як мова, культура, історія, походження, сталість території. Такі слова, як "patria" та "patio", вже вживалися для характеристики почуттів політичної та культурної спільності. Щоправда, лишається спірним, чи поняття "patio" на базі спільної території та "patria" на підставі спільної "народності" було типове саме для європейських націй¹.

Дослідники, які цікавляться початками сучасної національної свідомості, нерідко зосереджували увагу на вивченні усвідомлення суспільством історії. У вступі до збірника статей на цю тему його видавець і редактор Орест Ранум зауважив, що дослідження такого фактора, як сприйняття історії, дозволило авторам виділити складові національної свідомості та прослідкувати еволюцію. "Сприйняття минулого є тим доступним для вивчення аспектом, який дає змогу визначити роль нації як суспільного явища"². В тій же книзі Дж. Покок називає історію "формою політичної культури та відгалуженням національної свідомості"³.

Для дослідника суспільної свідомості націй особливо важливими є твори, які висвітлюють "національну" історію цих націй. Описуючи і коментуючи минуле, вони є прикладом функціонування історії як "форми політичної культури і ділянки національної свідомості". Звичайно, такі твори не репрезентують всієї сукупності писемних свідчень про сприйняття історії суспільством. Свідчення про минуле розпорошені по багатьох різноманітних джерелах, таких як листування, ділові документи, художня література тощо. Проте на особливу увагу дослідників заслуговують праці, які не лише відображають, але й формують ставлення суспільства до минувшини. На відміну від інших джерел, які інформують про конкретні випадки та події, узагальнюючі історичні праці подають хід минулих подій в упорядкований спосіб.

Понад п'ятдесят років тому Михайло Грушевський доводив, що козацькі літописи початку XVIII ст. небагато чого варті як джерела до історії України XVI – початку XVII ст., проте вони є неоціненними свідками суспільно-політичної думки доби, за якої ці твори були написані⁴. Літописи Григорія Грабянки та Самійла Величка мали на меті обґрунтувати історичну та політичну законність козацької гетьманської держави як батьківщини українського ("малоруського") народу. Козацькі історики проголошували, що прагнуть описати історію свого народу та рідної землі. Хоч наукова література про національну свідомість на початку XVIII ст. дуже незначна, всі дослідники покладаються на ці літописи, зокрема розглядають теорії Грабянки про походження козаків і "малоросів", згадки Величка про "Україну Малоросійську, нашу батьківщину" про "наших власних сармато-козацьких предків та їх звитягу"⁵.

Якщо питання про джерела для вивчення національної свідомості українського суспільства у XVIII ст. вже розглядалися дослідниками, то значно менше вивчено стан джерел за попередні періоди. Тема цієї статті – ставлення до національної проблематики в історичних творах 20 – 90-х рр. XVII ст., тобто на ранньому етапі розвитку новочасної української історіографії. В історії української культури цей період посідає спеціальне місце, бо на той час вже утвердилась суто українська літературна традиція, причому усвідомлення української окремішності приходило на зміну концепціям про спільність "руської" (білорусько-української) спадщини.

Після більш як двох сторіч, протягом яких літописання майже не велось в культурних центрах українських земель, приблизно з 1600 р. зросло зацікавлення історією. Історичну творчість доби Київської Русі, Галицько-Волинського та Вели-

кого Литовського князівств почали використовувати та переробляти стосовно потреб України XVII ст. Хоч відродження історіографії певною мірою стимулювалося господарським і демографічним розвитком XVI ст., вирішальним фактором стало пожвавлення освітньо-культурної діяльності православних русинів (білорусів і українців), спрямованої проти загрози з боку поляків та латиномовної культури. Польські історики, які вже раніше зверталися до давньоруських джерел, пишучи про історію українських земель, ставали для українських книжників джерелом інформації та зразком історичного мислення. Водночас спроби католиків і протестантів привернути православних до своєї віри, а також суперечки в питанні про Берестейську унію спонукали православних шукати історичного обґрунтування власних традицій. Набула поширення полемічна література, насичена посиленнями на історію, як у православних, так і в уніатських творах. Це сприяло повторному відкриттю давньоруських історичних текстів якраз тоді, коли руські освічені люди закликали сучасників зацікавитися витоками власної історії. В таких умовах на початку XVII ст. з'явилися твори, спеціально присвячені історичному минулому українського народу.

Авторами цих історичних праць були церковні діячі, які становили традиційну інтелектуальну еліту і спиралися на традиції слов'янської православної культури. В той же час ці діячі були обізнані з культурою "латинського" Заходу, читали праці античних авторів і тогочасних польських істориків.

В результаті цього їх твори поєднували елементи традиційних літературних форм з новими ідеями. Для вивчення світогляду і встановлення інтелектуальних праць цих істориків необхідне глибоке вивчення джерел, на які вони спирались.

Характеризований тут період української історіографії закінчився приблизно у 80-х рр. XVII ст., коли православні церковні діячі перестали працювати над оригінальними творами з історії України. Наприкінці сторіччя авторами більшості історичних творів стали світські люди. Більшість українських історичних праць початку XVIII ст. були написані представниками адміністрації козацької гетьманської держави. Вони, хоч і виховувались в одних школах з духовенством, були менше обтяжені традиціями та формами православної історіографії. Вони скеровували увагу більше на історію та першопочатки Гетьманщини і козаччини, ніж на релігійне минуле Русі.

На політичний та культурний контексти української історіографії 1620 – 1690 рр. мали вплив три головних чинники: домінування латинської та польської культур, панування інозем-

них правителів і держав, соціальні перетворення, започатковані повстанням 1648 р.

Порівняно з історичними творами інших тогочасних православних слов'ян українські праці мають великою мірою відбиток "західництва". Це не означає, що пристосування латинських і західних елементів до слов'янської й православної культурних традицій проходило без проблем. Втім в Україні XVII ст. можемо спостерігати сприйняття православною слов'янською культурою нових форм історіографії, яка зазнала впливу мови, освіти та суспільної думки "латинського" Заходу. Зіткнення двох традицій сприяло виникненню нового різновиду історіографії, яка порвала з хронологічно-щорічною манерою літописів і запозичила елементи форми та ідейного змісту гуманістичної ренесансної історіографії, що розвинулася значно раніше на "латинському" Заході.

Українські історичні твори створювалися в неспокійні роки, коли мінявся весь політичний і соціальний лад країни. Напередодні 1648 р. в українських землях під владою Польщі загострювалися релігійні, національні й соціальні суперечності. Після 1648 р. повстання Хмельницького і встановлення козацької гетьманської держави привело до стабілізації суспільної структури, контрольованої козаками як "політичною нацією". Політична і суспільна думка в Україні пристосувалася до релігійного перелому лише поступово. Історичне обґрунтування "перевороту" було значною мірою здійснене козацькими істориками початку XVIII ст., але події того часу висвітлювались також церковними письменниками попереднього періоду. Ці письменники описували хід повстання, розповідаючи про претензії московського царя на українські території після 1654 р.

Загалом тогочасна українська історіографія мала консервативну спрямованість і не була схильна висловлювати новаторські погляди і подавати чітко сформульовані оцінки національної свідомості⁶.

Щоб виявити їх, як і щоб прослідкувати появу нової національної і політичної термінології, слід звернутися до політичних трактатів і листування української світської верхівки (частина цих текстів написана польською мовою). Тут такі терміни, як "natio" чи "gens", вживались стосовно власної етнічної спільноти вже в XVI ст. У "руських" і слов'янських пам'ятках почав вживатись термін "народ" для позначення українсько-білоруської спільності⁷. Як і визначення "нація", нові терміни щодо держави (панство) і батьківщини (отчизна) були запозичені з польської мови і застосовувалися також щодо Русі та України. Навіть автори з духовенства своє розуміння висловлювали

частіше в релігійних полемічних працях, ніж у літописах. Отже, сама поява нових розумінь "націй" в історичних творах засвідчує, що ці введені поняття стали одним з визначальних елементів нової української культури.

Аналізовані в цій статті пам'ятки можна в найбільш загальному розумінні віднести до категорії "національної" історії. Сюди не входять локальні та монастирські літописи, житія святих і мемуари, полемічні твори. Генеалогічні та епістолярні пам'ятки також не розглядаються. Публікація і вивчення творів української історіографії поки що залишаються в зародковому стані. Мало досліджено питання про джерела інформації. Не здійснювалось текстологічне дослідження, зокрема питання про включення до нових пам'яток давніших історичних робіт. Тим не менше, доступні тексти давніх історичних творів можуть бути джерельною підставою для дослідження тогочасного розуміння національності.

В цій праці розглядатимуться Львівський і Густинський літописи, "Хроніка" Феодосія Софоновича (або Сафоновича) та "Синопис", традиційно приписуваний Інокентієві Гізелю⁸. Слід зауважити, що уніати, хоч і вели полеміку на історичні теми, не змогли виробити концепції української історії в традиційній формі літописів, написаних по-слов'янськи або по-руськи. Тому в цій статті розглядається православна точка зору. Оскільки православні взяли на себе роль захисників національної традиції, то концепція нації належить, на нашу думку, переважно, якщо не винятково, саме їм.

Написаний "руською" (середньоукраїнською) мовою твір, названий згодом "Львівським літописом", є частиною рукописного збірника, що містить також документи та примітки Михайла Гунашевського, який 1649 р. подарував цей збірник Львівському братству. Ймовірно, Гунашевський був автором літопису. Він належав до дрібної шляхти Брацлавського воєводства, прийняв духовний сан і жив різний час у Кракові, Замості та Львові. В 1638 р. він брав участь у козацькому повстанні, а після 1648 р. служив писарем і дипломатом у Хмельницького. Гунашевський підтримував антимосковську політику гетьмана Івана Виговського. Свою кар'єру він закінчив священиком у Перемишлі, поза кордонами Гетьманщини. Львівський літопис, який зберігся у складі збірника Гунашевського, не має жодної присвяти і розрахований на православних міщан Львова, які потребували інформації про основні події сучасності. Укладений за роками, літопис включає події, що цікавили тодішніх українців, починаючи від XVI ст., однак основна час-

тина матеріалу стосується XVII-ст., особливо козацького повстання 1630 р. Додаток охоплює ранні роки Хмельниччини⁹.

На відміну від написаного рідною мовою Львівського літопису, Густинський літопис було написано "русько-слов'янською" мовою десь у 20-ті рр. XVII ст. Його названо за місцем, де рукопис переписав 1670 р. Михайло Лосицький, – Троїцьким монастирем у Густині. Назва, найбільш ймовірно, походить не з оригінального твору, а зі списку 1670 р. Вона дає короткий виклад змісту. "Кройника, которая начинается отъ потопа первого міра, и столпотворением, и раздѣления языкъ и разсѣянія по всей вселенъй, и о разныхъ народахъ, также и о початку Славенского Россійського народу, и егда съде Кіевъ и како крести благовѣрный князь Володымеръ Рускую землю, и о великомъ княженіи Киевскомъ и о Греческихъ царѣхъ"¹⁰. Авторство літопису приписували Захарії Копистенському, архимандритові Києво-Печерської лаври, авторові полемічного твору "Палінодія". Твір, безумовно, служив інтересам православних установ Києва 20-х рр. XVII ст. – відновленої 1620 р. митрополітичної кафедри, заснованого 1615 р. Богоявленського братства, а також лаври, яка перетворилася на визначний видавничий центр. Всі три установи потребували текстів, що могли б дати історичне обґрунтування здійснюваної ними політики захисту православ'я та національних інтересів.

Густинський літопис починає історію слов'ян і Русі від біблійної давнини, особливо зосереджується на подіях IX – XIII ст. і доводить розповідь до 1597 р. Предметом основної уваги є минуле "руського" народу та українських земель. На одній з перших сторінок автор повторює запитання, поставлене автором Початкового літопису, замінюючи термін "земля" на "народ": "Чому наш народ зветься Русь?" Наприкінці літопису висвітлено історію козацтва та Берестейської унії. Розглядаючи найважливіші історичні події, літописець основним стрижнем оповіді обирає позиції політичних правителів. Хоча твір написано у формі літопису за роками, у ньому часто трапляються заголовки розділів. Теми розділів та їх заголовки відображають труднощі при написанні історії України, зосередженої на особах монархів, оскільки в українських землях часто не було вітчизняних правителів. Спершу розділи називалися так: "Про Київ, київських князів і про заснування Києва, та які наші слов'яни були підкорені варягами та хозарами", "Про великого князя Рюрика, від якого панують великі князі Русі, й чому наша нація була названа Русь", "Про прийняття слов'янських літер і переклад книжок слов'янською мовою з грецької". Далі йдуть розділи, присвячені правлінню окремих князів аж до 1243 р.,

за винятком одного розділу про "Навернення Русі" до нової віри. В цьому місці заголовки припиняються, й фіксуються лише роки та події до 1392 р. Наступним є розділ під назвою "Скиргайло, князь у Києві", у складі якого виділено підрозділи про Свидригайла. Під 1471 р. занотовано, що після смерті "київського князя" Семена Олельковича було назначено воєводу: "І відтоді князів у Києві більше не було, а натомість воєвод було запроваджено". Заголовки розділів виникають знову лише наприкінці твору, представляючи три великі загальнонаціональні теми: походження козацтва, запровадження нового календаря та Берестейська унія. Про важливість Берестейської унії для поживлення інтересу до історії може свідчити те, що літопис закінчується детальним критичним описом унії та її осудом. Незважаючи на труднощі з упорядкуванням своєї роботи за подіями, пов'язаними з політичними правителями в Україні, авторові поталанило реалізувати спробу неперервної історії української землі та народу.

Переписуючи Густинський літопис 1670 р., Лосицький захоплював читачів ознайомитися з історією своєї "батьківщини", проте не пов'язував цю історію, яка закінчувалася подіями 1597 р., з безпосередніми подіями XVII ст. Натомість, коли Феодосій Софонович закликав своїх читачів вивчати історію, то він запропонував їм текст з викладом подій до 1672 – 1673 рр., тобто до часу написання твору.

Вихідець із родини київських міщан, Софонович у 1630-ті рр. навчався у Київському колегіумі. 1649 р. він супроводжував групу київських священослужителів до Москви, а в 1654 р. знову відвідав російську столицю. Він був ректором Київського колегіуму від 1653 до 1655 р., в 1655 – 1677 рр. – ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, а від 1669 аж до смерті у 1677 р. – намісником Київської митрополії у Гетьманщині. Загалом, дотримуючись опозиційного ставлення щодо посилення впливу Московської патріархії на Київську митрополію, Софонович проводив нерішучу політичну лінію: шукав допомоги російських урядових кіл у 50-х рр., підтримував спроби компромісу із Польщею в 60-х і повернувся до промосковської орієнтації під час татарських і османських нападів на Україну в 70-х рр. Крім "Хроніки" він написав релігійні, агіографічні та поетичні твори і переписав "Пом'яник" монастиря. Софонович писав свою "Хроніку" українською книжною мовою. Він поділив її на три частини: "Кройніка о Русі", "Кройніка о початку і назвиску Литви", "Кройніка о землі польской". Кожна частина починається від біблійної давнини, щоб показати, як постала Руська держава та як виникли і залучались до історії Ру-

сі Литовська й Польська держави. Центрами уваги Софоновича були правителі; в історії Русі він приділив особливе місце Данилові Галицькому. Але переходячи від історії литовських і польських можновладців до подій в Україні, він змінив акценти. Литовська частина зосередилася на руських князях, і насамперед на князеві Костянтині Івановичеві Острозькому, після чого – на Гетьманщині після 1648 р. В усіх трьох частинах Софонович розглядає церковні установи та події, в тому числі пише про Берестейську унію та відновлення православної ієрархії 1620 р.¹¹ На відміну від донедавна не опублікованої "Хроніки" Софоновича, четвертий з розглядуваних нами текстів – "Синопис" – вийшов друком трьома виданнями між 1674 і 1681 рр., а згодом мав понад тридцять передруків. Написаний церковнослов'янською, а не "руською" мовою, цей твір став головним джерелом знань про історію Київської Русі в Московському царстві та Російській імперії. Його повна назва така: "ΣΥΝΟΠΣΙΣ", или краткое собрание отразныхъ лѣтописцевъ о началѣ Славяно-Россійскаго народа, и Первоначальныхъ Кн [а] [з]ей Б[о]госпасаемано града Кіева, ѿ житіи св[а] [т]ого Бл[а]говѣрнаго Великаго Кн[а] [з]а Кіевскаго и Всеа. Россіи Первѣйшаго Самодержца Владимира и ѿ Наслѣдникахъ Бла[а]гочестивыхъ державы его Россійскіа даже до Преесѣтлаго и Благочестиваго [ѿ] Г[о]с[по]д[а]ра н[а]шего Царя и Великаго кн[я] [з]а Алексія Михайловича Всеа Великіа Малыа и Бѣлыа Россіи Самодержца". Чимало питань щодо нього залишається нерозв'язаними¹²⁻¹³. Одне з них зводиться до того, чи існувала давніша версія, яка була піддана цензурі перед публікацією 1674 р. Ймовірним автором найчастіше вважають архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, який, за згадкою в "Синописі", благословив видання. Критики цієї гіпотези вказують, що Гізель з його німецьким походженням був надто добре освіченим, надто лояльним щодо ідеї самоврядування української церкви і надто опозиційним до прямої влади Московії в Україні, щоб створити текст, що характеризується численними помилками, досить низькою ерудицією та неситною відданістю політичним потребам московських царів. Захисники авторства І. Гізеля твердять, що з тексту "Синопису" випливає необхідність для Києва мати сюзереном московського царя, але водночас цей твір подає в схвальному світлі образ Києва, Печерську лавру і автономну українську церкву, а отже, такий виклад відповідає поглядам Гізеля¹⁴.

Хоч автор "Синопису" залишається невідомим, його покровителя та читачів визначити легко. На противагу творам Лосицького й Софоновича, "Синопис" не розпочинається заохотою читачів

до вивчення історії, що, мовляв, необхідне справжньому вірному синові батьківщини. На перших же сторінках міститься архимандритове благословіння, а назва пов'язує політику тодішнього російського царя з політикою Володимира; тому монастир і московський цар можуть розглядатись як покровителі цієї першої друкованої історії, призначеної як для українських, так і для російських читачів.

"Синопис" розглядає версію про біблійне походження слов'ян, Русі та інших споріднених народів, приділяє значне місце також Володимирові та хрещенню Русі, а також перелічує володарів Києва до татарської навали. Після розповіді про руйнування Батиєм Києво-Печерського монастиря і спустошення околиць Києва він розповідає про перемогу великого князя московського Дмитра Івановича над Мамаєм у 1380 р. Далі йдеться про долю Києва після його зруйнування Батиєм і про поділ Київської митрополії навпіл. Редакція 1680 – 1681 рр. також містить сюжет про перетворення Московської митрополії в патріархію. Врешті, перелічено київських князів і воевод аж до Адама Киселя (1649 – 1653). Детальніше та докладніше схарактеризовано "повернення" Києва під "законну" царську владу Олексія Михайловича, а слідом у виданні 1678 р. додано опис чигиринських походів.

Львівський літопис, Густинський літопис, "Хроніка" Софоновича та "Синопис" були створені за різних історичних обставин і з різною метою; вони також відмінні за мовою та структурою. Проте їх автори цікавляться проблемою "нації" чи "народу" і вживають, за винятком Львівського літопису, ці терміни в оповіді про русинів. Щодо кожного з текстів, можна б докладніше проаналізувати зміст поняття "нації". Таке дослідження потребувало б детального аналізу як термінології, так і характерної для кожного з цих текстів політичної ідеології та культурного спрямування. У цій статті усі чотири тексти розглядаються для визначення кола тем, що становили складові елементи концепції національності. Йдеться про поняття національності, що виникли в мінливих культурно-політичних обставинах 1600 – 1690 рр. Генеза слов'янських народів і погляди на їх мови тут не розглядатимуться, оскільки це потребувало б ширшого вивчення рукописів і джерел. Предметом дослідження будуть такі аспекти концепції національності, як етнічна термінологія, визначення території, розмежування від інших народів, погляди на історичну спадкоємність, соціальну структуру та еліту, релігію та характер політичної культури.

Спершу нам слід поглянути на термінологію стосовно країни та народу, вживану в цих працях. У зв'язку з різноманіт-

ним і подекуди суперечливим вживанням термінів, похідних від слів "Русь", "Россія" та "Україна", стосовно українського народу та території – це складна справа. Термінологічна плутанина була характерною для української національної свідомості аж до ХХ ст. Висвітлюючи взаємини "русинів" з "ляхами" або "поляками", автор Львівського літопису вживає слово "Русь" у значенні множини від слова "русин". Слово "Україна" часто в тексті вживається тільки в звичному для ХVІІ ст. значенні при описі українських земель вздовж Дніпра¹⁵. Густинський літопис також послуговується варіантами слова "Русь" щодо земель України та її мешканців. Тут теж назва "Україна" стосується лише Наддніпрянщини, хоча процес перетворення цього терміну на рівнозначну назву національності "Русь" стає виразним у розділі "Про походження козаків"¹⁶. Дедалі частіше вживаний грекофільським православним духовенством Києва після 20-х рр. ХVІІ ст. термін "Россія" зрідка використовується, коли йдеться про ранній період, але зовсім не виявлено його варіантів "Малая Россія" та "Великая Россія". Однак у вступі до літопису 1670 р. Лосицький послуговується терміном "Малая Россія" для визначення своєї батьківщини та теми літопису. Стародавню державу Володимира він характеризує як "Россію"¹⁷, проте невідомо, хто обрав назву літопису – його автор чи Лосицький. Вживане у літописі поняття "славенській російській народ" відображає факт, що клерикальні кола надавали перевагу термінові "Россія", а рівно ж свідчить про інтерес до слов'янського походження.

Звертаючись до України та її населення, Софонович використовує похідні слова від іменника "Русь". У вступі, наприклад, він зазначає, що розповідь "руским с[и]ном", як постанали Русь і Руська держава (панство); він пише також про "руську віру" та "руську націю"¹⁸. Назва "Україна" спочатку вживалася стосовно Наддніпрянщини, але з формуванням козацької державності вона набирає ширшого значення¹⁹. Хмельницький, присягаючи на вірність цареві, репрезентує "всю Україну обох берегів Дніпра"²⁰. Софонович вдається до назви "Малая Россія" тільки наприкінці свого літопису, він рідко вживає термін "Россія" й ніколи "Великая Россія"²¹. Ці назви не трапляються і при титулуванні московського царя²². Хоча в "Синописі" князі та літописці зрідка називаються "руськими", проте автор при характеристиці князів і народу давньої України воліє користуватися терміном "російській". Він називає державу Володимира "Росією". Перевага, що надається цьому термінові, є очевидною у розділі "О народъ русском или свойственъе російском". Тут автор "Синопису" вживає вираз

"славно-російський" як синонім слова "російський"²³. Розповідаючи про чигиринські походи, прикметники "малоросійський" і "запорозький" він вживає стосовно до козацького війська Гетьманщини, а "великоросійський" або "московський" – щодо російського війська²⁴. Означення "великоросійський" вжито також щодо московського митрополита та собору російської церкви, на якому Московську митрополію було піднесено до рангу патріархії. В "Синописі" ширше вживаються терміни "Велика Русь" та "Мала Русь", які після 1654 р. з'являються у царському титулі. Використання слів "російський" чи "славно-російський" віддзеркалює свідомий вибір на користь інкорпораційних дій Московії, оскільки ці терміни вживаються для характеристики людної, яка заселяла Україну та Росію. Наприклад, описуючи створення окремих митрополичих престолів у Києві та Москві у XV ст., "Синопис" зазначає, що в "Росії" постало двоє митрополитів.

У період від 1620 до 1690 р. клерикальні автори додали означення "Росія", "російський народ" і "славно-російський народ" до традиційних "Русь" і "руський народ", що домінували в юридичних і адміністративних текстах XVI ст. Крім того, так само як термін "Росія" починає визначати Московське царство, так частіше починають вживатися і назви "Малая Росія" та "малоросійський". Вже в Софоновича є ознаки того, що давніше значення назви "Україна" як винятково географічного терміну щодо земель Наддніпрянщини перетворювалося на "національний" термін, що асоціювався або ототожнювався з Гетьманщиною. В "Синописі" слово "запорозький" трапляється при описі гетьманського війська. В історичних творах цієї доби немає жодної сталої термінології, оскільки для акцентування уваги на специфічних культурних і політичних чинниках і явищах застосовувалися різноманітні терміни. Це термінологічне різноманіття стало підставою відбору національних визначень у козацьких літописах наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і в пізніших російських пам'ятках.

Другим елементом концепції національності є територія, яка знаходиться в центрі уваги авторів. До якої міри всі вони зображали українські терени як певну цілість, так чи інакше відмінну від навколишніх земель?

Обмежившись фактично розглядом XVII ст. після того, як нові політичні умови Люблінської унії 1569 р. включили майже всі українські землі до Королівства Польського та відокремили від білоруських земель, Львівський літопис більшою мірою від будь-якого іншого тексту XVII ст. описує події в усіх українських краях, включаючи Галичину та Наддніпрянщину з дуже

невеликою увагою до суміжних країн. У значно довшому часо-всму проміжку, який охоплює Густинський літопис, українські землі зазнавали поділів та переподілів. Вміщуючи матері-али також і про навколишні держави та землі, автор, проте, зосереджує увагу на українських землях з Києвом і київською політичною традицією на першому плані. Літопис згадує і про інші території, включаючи все царство Рюриковичів і таку попу-лярну серед польських істориків "Сарматію" (до якої включає землі полян, древлян, сіверців, кривичів та інші, або Московію, Білу Русь, Волинь, Поділля, Україну, Підгір'я тощо)²⁵. Але насправді навіть Білорусія залишається поза його увагою. На Україні зосереджується також Лосицький, коли він згадує "Малу Росію" в післямові до свого списку.

Хоч географічні межі Софоновичем не окреслено точно і їх нелегко визначити за його не завжди чіткою розповіддю, вони охоплюють всю Україну. В першій частині хроніки він зосеред-жується на південно-західних східнослов'янських землях, особливо на Галицько-Волинському князівстві як державі – спадкоємиці Києва. В Литовському розділі йдеться про князів і події переважно на українських теренах; у польській частині – про політичні та релігійні події в Україні й пізніше – про Геть-манщину. Хоч автор "Синопису" також звертається й до чита-чів поза Україною, він подає послідовну, безперервну історію саме щодо подій в українських землях, або точніше подій, так чи інакше пов'язаних з Києвом та Київським князівством. Втім, літописні розповіді про "Моґох" і заснування Москви²⁶, про перемогу Дмитрія Донського над Мамаєм²⁷, про поділ Київського митрополичого престолу і виникнення двох мит-рополій у "Росії"²⁸ свідчать про зацікавленість автора не тіль-ки подіями в Україні.

Ходен із історичних творів чітко не окреслював географіч-них меж, проте в усіх чотирьох центром уваги є територія Ук-раїни. Брак визначених кордонів відбиває реальність як IX – X, так і XVII ст. Розглядати українські землі як певну цілість на початку XVII ст. спонукав тодішніх істориків вплив двох чинників: політична єдність українських земель у складі Литви і згодом Польщі та відродження ролі Києва як традиційного центру політичного та культурного життя в Україні. Люблін-ська унія 1569 р. мимоволі надала певної цілісності теренам, анексованим тоді Польщею в Литві. Включені за Люблінською угодою до польських корінних земель Волинське, Київське та Брацлавське воєводства (а з 1618 р. – Чернігівська земля) одер-жали однакові привілеї й часто визначалися як Русь або Русь-кі воєводства. Контакти між обома регіонами з українським

населенням посилювалися з включенням вищезгаданих теренів до тієї самої держави. Йдеться про зв'язки східноукраїнських територій із Руським, Белзьким і Подільським воєводствами. Економічне, культурне й, нарешті, політичне відродження Києва сприяло частішим згадкам про часи, коли Київ панував над усіма цими землями. Після 1648 р. усвідомлення цього факту утвердилось внаслідок виникнення Гетьманщини, яка у 1649 р. претендувала на землі Русі аж до "Львова, Холма та Галича". Усвідомлення єдності українських земель відображено і в документах про царські зазіхання на терени "Малоросії" (на протипагу до "Білої Русі"). Проте згодом розуміння природної цілісності Львова та Західної України з рештою українських земель почало розмиватися, бо у політичній реальності воно відбивало становище, яке існувало між 1569 і 1648 рр. Остаточного ж усвідомлення єдності українських областей, об'єднаних владою Польщі згідно з Люблінською унією, зблякло, коли увага істориків зосередилася на Гетьманщині, яка втратила більшість цієї території. Втім, програма об'єднання обох берегів Дніпра під владою козацької Гетьманщини теж вимагала історичного обґрунтування. Проте в козацьких літописах та історіях цю тенденцію можна було простежити лише у загальних контурах. Сприйняття цілісності українських земель (чи то під назвою "Русі", або "руських земель Королівства Польщі", чи "Малої Росії") стало переважаючим аж у XVII ст.

Що ж до навколишніх країн, то концепція спільності українських земель з Польщею, Литвою, навіть Білорусією поступово підривалася. До появи "Синопису" в творах української історіографії було мало зацікавлення землями тогочасної Росії, хоча зосередження уваги на давноминулій добі Володимир засвідчувало колишній зв'язок між українським та російським теренами.

Третім елементом розглядуваної проблеми є питання про те, наскільки автори літописів відрізняли українців від навколишніх народів (поляків, росіян, литовців, білорусів тощо). Чи вони дивилися на русинів як на окрему спільноту й чи розрізняли вони русинів українських земель від русинів на білоруських теренах?

Львівський літопис ясно відрізняє "Русь" від поляків. Ця відмінність разом з її релігійним підтекстом є цілком очевидною в зауваженні з приводу взаємної різанини 1630 р., що приписувалось гетьманові Станіславові Конецпольському: ...є унія – русини лишаються [в смерті] разом з поляками"²⁹. Літописець рідко згадує Росію, але, роблячи це, не бачить зв'язку між росіянами та русинами³⁰. Густинський літопис постійно просте-

жує відмінності між русинами та поляками, литовцями, татарами й турками чи іншими сусідніми народами, але не між білорусами та українцями³¹. Про Свидригайла сказано, наприклад, що цей "князь Литовський, неспокойний, приведе Татаръ на Литву и Ляхи. Татаре же, пришедше, поразумѣша силу Лаховъ и Литвы, сего ради не идоша на Литву и Ляхи, токмо землю его Рускую поплъниша, около Кѣва и Чернѣгова, огнемъ и мечемъ, безъ числа христьянъ въ плѣнь поведоша". Різницю між росіянами та українцями відбито, проте, досить двозначно. На початку літопису Московію включено до переліку українських і білоруських земель як частину Русі: "Но обаче аще и различіе есть во именованіи волостямъ: но вѣстно есть всѣмъ, яко сіи всѣ единокровни и единораствлны, се бо суть и нынѣ всѣ общединымъ именемъ Русь нарицаются. Но откуда взятися сему славному народу сіе именованіе Русь, лѣтописци различнѣ повѣдають"³². Незважаючи на цю заяву, літописець часто відзначає різницю між росіянами, їх правителями та царством (щодо нього анахроністично вживає назву "Московське" вже від XII ст) і, з другого боку, руською спільнотою³³. Прикладом є твердження про те, що Свидригайло "паки начать много зла зъ Москвою творити Литовской землѣ и Руси"³⁴. Найбільш ясно усвідомлення відмінності простежується у прагненні литовського володаря мати окремого митрополита для своєї країни, який би опікувався Софійським собором у Києві. Це було актуальним, бо ж "митрополитове пришедши зъ Москвы о семъ токмо пекутся, еже оборѣтше што красно въ Софїи себѣ взяти, такожде и дани отъ священниковъ инныхъ христолюбцевъ собравши въ Московскую землю со собою отнести, и сожаль о томъ, еще же размысли и се, да не умаляется богатство въ землѣ Руской"³⁵. При описі подій XVI ст. розповідається про мандрівників, які подорожували "з Московїи на Русь"³⁶. Всупереч ранішому твердженню, що "московити" також звалися "Русь", Густинський літопис у розповіді про запад руської нації перераховує, поряд з поляками та литовцями, також і "московитів" як нападників, що своїми навалами руйнували та спустошували "нашу Руську землю" і спричинялися до занепаду руської нації. При описі подій 1432 р. зазначається: "Свидригайло же, яко неспокоенъ, не преста брани со окольными Литвою, Ляхи и зъ Москвою, яко и всѣ такожде на него востаха, и от всюду великими бранми Рускую землю удручуша. И оттоль Рускіе князи начаша оскудѣвати и обнищевати"³⁷.

Переповідаючи минуле литовців і поляків, Софонович ясно відрізняє їх від русинів. Сама побудова твору підкреслює, що

автор розрізняє шляхи, якими литовці та поляки ввійшли в історію Русі. Софонович також розрізняє русинів від "московитів" і навіть білорусів, хоч їхньої історії торкається побіжно. Він розглядає династичний зв'язок між останніми московськими і київськими князями та походження й виникнення статусу Москви як столиці "руських великих князів". Він не виявляє особливої зацікавленості історією Московії, за винятком схвалення перемоги Івана III над татарами. Розповідаючи про події XVII ст., він вважає "Москву", "царя Московії" та "московитів" чужинськими силами, які втрутилися до справ Русі-України. "Синопис" пише про "нації" частіше, ніж про правителів, лише в початкових розділах, де слов'яни, сармати, роксолани тощо розглядаються як предки литовців, поляків, помірян, вслинян та інших груп. Все це становить вступ до розповіді про походження "слов'яно-руської" нації чи "російського народу". В цьому розгляді збережено притаманну давнішим оповіданням XVII ст. відмінність між Московією ("Москвою") та Руссю. Щодо частини Сарматії Софонович твердить: "Втора идеже Москва, Русь, Поляки, Литва, Прусы и проч[іе] обитают"³⁹. Хоча концепція походження різних східноєвропейських народів у "Синописі" є складною й суперечливою, вона знаходить кульмінацію в прямому виведенні "руських" чи "російських" політичних утворів та династії від прийняття Володимиром християнства. Пізніша "Росія" розглядається як така, що охоплює Росію разом з "Руськими" землями Речі Посполитої.

Важливим стимулом до повного відкриття власного минулого була загроза русинам і православній церкві з боку поляків і католицтва. Тому, незважаючи на політичне існування українців у складі Польщі, підкреслюється історична і тогочасна відмінність між русинами та поляками. Виражено також "інакшість" литовців. Натомість не виявляється чітко різниця з "русинами", які населяли Велике князівство Литовське, тобто білорусами. Ця різниця, щоправда, мається на увазі, оскільки літописець зосереджується на Україні та політичній історії Києва, виключаючи з-під своєї уваги події в Білорусії. Це відображено також у вживанні понять "Малая Россія" з виключенням Білорусії, що термінологічно відбиває політичну дійсність після 1648 р.

З-поміж питань, пов'язаних з усвідомленням національної ідентичності, найскладнішим є сприйняття росіян. У першій половині XVII ст. розуміння понять "Москва" та "Русь" як двох різних "національних" спільнот було загальноприйнятим. Відзначалася слаба спорідненість русинів з московитами та їх державою. З другого боку, увага до Київської Русі служила

підкресленню династичних зв'язків Московії з цією державою та відбивала погляд про спільне походження народів, які успадкували традиції давньої Русі. Звідси випливає, що Софонович у 70-х рр. XVII ст. міг вбачати в московитах і Московії народ і культуру, чужі українцям, тоді як у той же час "Синопис" розпочав трактувати обох як частини "Россії", хоч і продовжував розрізняти "Малую Россію" від "Великой Россії".

Четвертим складовим елементом національної свідомості є усвідомлення історичної спадкоємності. Писання історії в національних межах мало на меті піднести українську національну свідомість, пов'язуючи життя українців XVII ст. із подвигами їх предків. Чим докладніше в тексті змальовується народ Русі від давніх часів аж до сьогодення, тим безпосередніше це служить посиленню національного самоусвідомлення.

Львівський літопис містить ще порівняно мало матеріалу про події до кінця XVI ст. й подає мінімальні відомості для простежування історичної неперервності. Два зауваження польською мовою, очевидно, зроблені автором, що передують подіям 1498 р., засвідчують інтерес до поєднання українців XVII ст. з їх давнішою політичною історією. Під 1339 р. згадано здобуття Львова Казимиром, королем Польським, а під 1471 р. зазначене примусове перетворення Київського князівства на воеводство⁴⁰.

Набагато більше наголошує неперервність історичного процесу Густинський літопис, який стисло викладає історію Київської Русі й супроводжує це оглядом від XIII до XVI ст. Охоплення ним подій XIV та XV ст. не рівнозначне за обсягом з розповіддю про події більш раннього періоду, коли можна було користуватись старими літописами, але Густинський літопис містить докладніший розгляд важливих подій XVI ст.

Софонович подає найповнішу послідовну історію з-поміж усіх чотирьох розглядуваних джерел. В "Кройніці" автор визначає своєю аудиторією "руських синів", які могли би простежити свою історію від біблійних першопочатків через Київську Русь до Галицько-Волинської держави й далі аж до 70-х рр. XVII ст., читаючи про походження та розвиток Литовської та Польської держав, які контролювали Україну. Софонович зберігає впевненість у спадкоємності (щоправда, дещо непрямим шляхом) і тоді, коли говорить про зміну політичної приналежності України, й, зосередившись на державах, куди входили українські землі, подає "русинам" повну історію їх батьківщини.

"Синопис", у свою чергу, представляє лише схематичний нарис того, які правителі володіли Києвом у різні часи. Україн-

ського читача поінформовано про київських князів від доби Володимира до монгольської навали. Слідом за докладним описом боротьби Дмитрія Донського проти Мамаєва автор переходить до опису долі Київського князівства після Батия, переселення митрополитів до Москви, приєднання Київського князівства до Великого князівства Литовського, заснування двох митрополій і перетворення Київського князівства на воєводство. Читач знаходить інформацію про київських воєвод перед "поверненням" міста під владу Олексія Михайловича, "самодержця всієї Великої, Малої та Білої Русі". У пізніших виданнях висвітлено чигиринські походи, проте "Синопис" не дає суцільної розповіді про "руський" народ українських земель.

Хоч у Густинському літописі та "Хроніці" Софоновича українці не виступають у ролі народу, абсолютно відмінного від інших східних слов'ян у період Київської Русі чи від білорусів у пізніші часи, обидві ці праці подають українцям неперервну історію їх землі й народу, що сягає вглиб сторіч аж до часів Київської Русі й більш ранніх. Відновленням знань про Київську Русь і Галицько-Волинське князівство та пов'язуванням цих держав з українцями XVII ст. обидві роботи допомагали розвивати національне самоусвідомлення. Український науковець Ю. А. Мищик називає Софоновича прихильником концепції "Галича – другого Києва"⁴¹. "Синопис" натомість, не подаючи безперервної історії країни та народу, виявляв тенденцію до створення історії країни та народу, на основі дуже відмінної від цієї свідомості, акцентуючи на династичній спадковості та історичній спільності цілої "Россії".

Важливим аспектом дослідження є взаємозв'язок між соціальними групами та національною спільнотою. В тогочасній східній Європі "нація" спершу часто розглядалася втіленою в певних соціальних прошарках, найвиразніше у шляхті. В Україні XVII ст. зв'язок соціальних станів з національною спільнотою досить складний. Соціальні стани західного типу серед українського населення виникли пізно. У XVI та XVII ст. численні представники панівного стану, себто шляхти, відмовлялися від зв'язків з русинською спільнотою через перехід до західної віри, а козацтво становило унікальний соціальний прошарок, невідомий в західних суспільствах.

На відміну від інших тогочасних історичних творів, що приділяли значну увагу вихвалянню руської православної шляхти, особливо князя Костянтина-Василя Острозького, Львівський літопис зображає у ролі захисників Русі козаків⁴². Густинський літопис, будучи насамперед історією правителів і держав, усе ж подекуди торкається специфічних рис певних соціальних

верств. Наприклад, розділ "Про унію, як вона розпочалася в Руській землі" визнає важливість руської шляхти як представниці цілої країни⁴³. Автор літопису, мабуть, все ж таки збагнув, що в українському народі виникає новий провідний суспільний стан. У розділі "Про початки козацтва" йдеться про позицію шляхти у Речі Посполитій, яка проголосила православ'я незаконним і цим примусила прихильників цієї релігії звернутися до козаків за підтримкою. В цьому розділі Густинський літопис надає існуванню козаків історичної законності як "політичній нації" Русі, пов'язуючи їх історію з київською давниною та характеризуючи їх як захисників Руської землі.

Софонович звертається до розповіді про соціальні верстви, намагаючись написати неперервну українську історію, але як представник православного духовенства він схильний створити натомість історію церков і династій. У "Кройніці о Русі" він пише про правлячих князів, але в розповіді про литовські часи доводиться звертатися думкою до таких нащадків колишніх князів, як Костянтин Острозький, та до руської шляхти⁴⁴. Зображаючи їх роль у релігійному житті "руського народу", він зауважує: "Руські магнати й шляхтичі, так само як руські церковнослужителі, не прийняли унію", тим самим висуваючи на перший план впливових мирян⁴⁵. Хоч Софонович завершує свій твір описом повстання Хмельницького та історією Гетьманщини, він не подає добре продуманого пояснення появи козацтва, а його перехід від історії Польщі та її русинів до історії Гетьманщини є несподіваним. Він підкреслює історичні коріння ролі козаків в українській історії, твердячи про їх існування уже в XIII ст.⁴⁶ Натомість "Синопис", зосереджуючись на політичних володарях і не звертаючи уваги на різноманітні верстви суспільства Русі, стоїть осторонь решти тогочасних українських історичних творів.

Питання соціальної верстви є особливо важливим для української національної свідомості у зв'язку з браком руської династії чи політичного утвору та внаслідок трансформації політичної еліти в Україні XVII ст. Для розуміння еволюції в українських історичних текстах необхідно врахувати зміни в розумінні нації в польській політичній думці та історичних творах від початку XVI до XVII ст. Рання ренесансна концепція формування польської історико-лінгвістичної нації з кількох станів була заміщена концепцією "шляхетської нації". По суті, "політична нація" шляхти розглядалась як втілення польської державності та всього польського народу. Саме поняття "політичної нації" справило вплив на визначення руської нації XVII ст., хоч давніші руські традиції князівсько-магнатської

еліти відрізняються від шляхетських, а в дальшому заміна шляхетського устрою козацьким спричинилась до істотної відмінності української ситуації від польської.

Автори українських історичних творів XVII ст. були схильні представляти українське минуле історією династій та держав, що під їх владою розвивалася руська нація. У викладі подій XV ст., коли Київське князівство було перетворене на воєводство, тільки "Синопис" зосереджується виключно на урядових структурах, перелічуючи литовських і польських воєвод київських. Густинський літопис і "Хроніка" Софоновича згадують роль київських родів і права, надані русинській шляхті, особливо при обґрунтуванні опору унії. Похвала Софоновича Костянтинові Острозькому, зокрема, відтворює спробу православного духовенства прославити генеалогію руських князів початку XVII ст. з метою надати законності, здобути підтримку своїй справі. Узаконення історичної ролі козацтва є очевиднішим в Густинському літописі, ніж у "Хроніці" Софоновича, але остаточне піднесення козаків до української політичної нації відбулося тільки згодом, у козацьких літописах. Слабкий розвиток поняття шляхетської чи козацької політичної нації в церковній історіографії 20 – 90-х рр. XVII ст. дозволяє зрозуміти, чому "Синопис" з його династичною історією виявився настільки привабливим, а також чому духовні особи припинили писати "національну" історію після 1690 р., залишивши світським людям завдання викладу козацьких політичних вимог.

Шостою складовою частиною поняття національності є релігія. Йдеться, зокрема, про православ'я як чинник, що відрізняв українців від поляків, не відокремлюючи їх від білорусів та, врешті, і від росіян. Слід враховувати також значення антиісламських настроїв у формуванні національної самосвідомості. Недаремно всі літописи цієї доби приділяють особливу увагу релігійним справам. Автор Львівського літопису, з його палкою відданістю православ'ю, відводить особливе місце церковним сюжетам, включаючи вибори на митрополію Петра Могили⁴⁷. Літописець менш ворожий до ісламу, ніж до католицизму. Він з величезним обуренням пише про релігійну унію, вважаючи її польською експансією проти Русі. Те ж саме можна сказати про автора Густинського літопису: розглядаючи Берестейську унію, він засуджує уніатів за "відступництво": "Си же апостаты Римскіе унѣты, даже и донынѣ, отторгшеся отъ Востока въ томъ раздѣленіи пребывають, непрестанно гоняще церковь Божию"⁴⁸.

Твір Софоновича витримано в дусі вірності православ'ю, хоч у його власній кар'єрі це проявлялось не завжди: 1658 р. автор

підтримав політичний союз з католицькою Польщею. У "Хроніці" він згадує православ'я московського монарха, щоб виправдати його ворожу позицію щодо угоди з Польщею⁴⁹. Ставлення Софоновича до турків і татар пояснюється не лише руйнуванням ними України, але також їх мусульманством: з таких міркувань Софонович критикує союз Хмельницького з ними⁵⁰. "Синопис" характеризує також головні події церковної історії, зокрема руйнування Печерського монастиря татарами, історію Київської митрополії та Московської патріархії. Цей твір так само витримано в антимусульманському тоні, особливо при розповіді про Мамаєве побоїще і чигиринські походи.

Боротьба проти турків і татар є боротьбою православного "руського народу", а об'єднані збройні сили Московії та козаків Гетьманщини становлять "православне" військо. На противагу решті історичних творів "Синопис" навіть не згадує Берестейської унії. Таке упущення ще більшою мірою, ніж відсутність згадки про повстання Хмельницького, ілюструє той факт, що зусилля автора зосереджувалися на династичних претензіях московського царя більше, ніж на українській історії XVI та XVII ст. Адже справі непохитного в православ'ї царя Московії Берестейська унія начебто навіть не загрожувала.

Релігійні чвари позначилися на працях з історії. З дезінтеграцією релігійної єдності русинів і невдачею спроб її поновити на передній план виступають суперечки навколо нових культурно-національних проблем. Загалом православні продовжували наполягати, що їх віровизнання є підставою ідентичності Русі. При цьому в історичних творах, як правило, не було подробиць про релігійну полеміку та взаємозв'язок релігійної та національної приналежностей. У Львівському та Густинському літописах і "Хроніці" Софоновича уніати є "відступниками", які відокремилися від руської спільноти. В усіх чотирьох творах і римські католики, і поляки (або "ляхи") вважаються ворогами. Коли ж римсько-католицька та уніатська небезпека зменшилась у 60-х рр., а турецько-татарська загроза зросла в 70-х, то головним ворогом уже вважалися мусульмани. Таку ж позицію зайняли і автори пізніших праць.

Таким чином, релігія правила за засіб вирізнення та зміцнення національного почуття. Проте релігія не посилювала української самосвідомості щодо росіян, які були також православними. З набуттям православним царем і патріархом Московським більшого впливу православні державні діячі від опору московському впливові переходили до обґрунтування пільг і переваг, що мали випливати з лояльності до православ-

ного царя і держави та до впливової православної патріархії. В 20-х рр. XVII ст. Густинський літопис виправдовував зусилля великих князів Литовських щодо створення окремої митрополії в Києві, щоб зменшити грабування руської церкви митрополитами, які мали резиденцію в Москві⁵². В "Синописі" автор фактографічно згадав подія митрополичого престолу виникненням двох митрополитів у "Росії"⁵². У "Синописі" 1681 р. додано фрагмент з витриманим у пророчих тонах виправданням піднесення митрополії Москви до рівня патріархії⁵⁴. Православ'я й церква пізніше фігурують у спробах інтегрувати русинів, або малорусів, та "московитів", або великорусів, у єдиний "російський народ".

Сьомим складовим елементом національної свідомості є визнання певної політичної лояльності та підкреслення належності до специфічного типу політичної культури. Документуючи давність "руської" нації, історичний текст наголошував на державності Русі за княжих часів. Першопочатки новочасного національного самоусвідомлення українців були, зокрема, окреслені проблемою політичної законності їх повстань. Історія мала обґрунтувати законність українських політичних прагнень, і при викладі подій XVII ст. у висвітленні таких понять, як "нація", "батьківщина" й "державна" в історичному контексті, праці з історії надавали політичне значення руській спільності.

Львівський літопис засвідчує палку відданість автора руській спільноті та містить оцінки, що мають антипольську спрямованість. У зв'язку з сумним зауваженням "Початок козацької неволі", наприклад, наводиться іронічна заява щодо польських дій 1636 р. проти козаків: "Того ж року ляхам пощастило"⁵⁵. Проте розгляд подій до 1648 р. часто ведеться лояльно щодо польсько-литовської держави, й навіть виклад після 1648 р. виявляє відносну неупередженість у ставленні до Богдана Хмельницького та польського уряду. З другого боку, схвалюються дії козацтва під час повстань 1620 і 1630 рр. і простежується дедалі більша напруга у взаєминах між православними русинами та польсько-литовськими політичними вождями. При викладі перших двох сюжетів спостерігається певне усвідомлення руських політичних традицій: в згадці про завоювання Галицького князівства Казимиром 1339 р. та в іншому місці – про скасування Київського князівства 1471 р.⁵⁶ Останню подію, що означала завершення на той час окремого політичного розвитку України, відзначено і в інших історичних творах.

Автор Густинського літопису зберігає лояльність щодо

правителів і держав, які контролювали Україну, в тому числі щодо польсько-литовської Речі Посполитої. Проте, свідомо чи ні, він готує українське суспільство до зміни політичної орієнтації, доводячи, що колись Київ був центром держави, а Русь мала власних монархів. Він також наголошує, що політичний занепад Києва та перетворення князівства ("князство Киевское") на воєводство відбулися всупереч волі киян, які опиралися призначенню Мартина Гаштовта, що він не був князем і, більше того, тому що був "ляхом" (а це тут означало католика). Літописець стверджує історичну роль козаків у захисті руських національних інтересів і, що так само важливо, пропонує відповідь на питання, звідки походять русини. Густинський літопис констатує історичний континуїтет руського народу, простежуючи ретроспективно його історію до часів держави та цивілізації, що не поступалися важливістю "ляхам". Текст подає одну з найдетальніших заяв про національну свідомість, наводячи історичну аргументацію спадкоємності української культури:

"1516. Въ сіе лѣто начаша ся на Украинѣ козаки, о нихъ же откуду и како начало свое пріяша нѣчто речемъ: Аще и отъ начала своего сей нашъ народъ Рускій брании всегда употребляшеся, и отъисперва въ нихъ сие художество бѣ, оружје и брани, якоже вышше простарнѣе речеся въ главѣ той, откуда изыйде народъ Словенскій; посемъ егда начаша князя быти, наста въ нихъ лучшее строение и обычаи пріятнѣйшыи въ земль нашей: но единаче сей народъ нашъ бранилюбный не преста строити брани, аще не со околными народы, си естъ. Греки, а потомъ Половци, Печенѣги, то сами межю собою, якоже въ семъ Лѣтописци естъ видѣти, донелѣ же презъ Батія Татарскаго царя, иже землю нашу Рускую пусту сотвори, а народъ нашъ умали и смири, ксему же еще и отъ Ляховъ, и Литвы, и Москвы такожде и междособными бранми зѣло озлобленны и умалены быша, а потомъ и князи въ нихъ оскудѣша; тогда сей нашъ народъ мало упокоися" ⁵⁸.

Згодом, пов'язуючи організацію козацтва в Україні з тією самою історичною традицією, літописець каже, що після походів проти татар і турків, польсько-литовських володарів війська рекрутувалися в Україні:

"Въ лѣто же вышейречное, егда король забавляшеся зъ Москвою а Миндикерей поплѣни землю нашу, якоже о томъ вышей; посла Жигмонть король посла ко Минникерей, глаголя: "почто миръ имѣя со мною, поплѣнили еси мою землю" Миндикерей же отвѣща: "кромѣ моея воля се безчиницы нѣкія сотвориша, ихъ же азъ не могохъ возстагнути". Жигмонть король хотя ему

сей смѣхъ одати, посла Прецлава Лянцкоруского на Украину собирати люду и такожде Татаромъ пакостити; онъ же собравъ охотниковъ скилка сотъ, поїде съ ними аже подъ Бѣлагородъ и тамо забра множество товара, и коней, и овецъ Татарскихъ и Турецкихъ, и возвратиса съ ними. Татаре же и Турци, собравши-еся, гониша по нихъ и постигоша ихъ аже подъ Очаковомъ, у Овидова озера, и бишася съ ними; но наши поразиша ихъ и со великимъ добытіємъ во здравіи возвратишася. И потомъ брани-любивый сей народъ, засмаковавши себѣ зъ добычъ, наставиша себѣ старейшину зпосередѣ себе, нарицаемого Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекошася, и начаша сами часто въ Татарскую землю ходити, и оттуду многія добытія приноси-ти; день же отъ дне примножашеся ихъ, иже по времени умно-жишася, и даже доселѣ непрестаютъ пакости творити Татарамъ и Туркомъ. А старѣйшину себѣ избирають зпосередѣ себе, мужа храбра и смысленна, по своему древнему обычаю; живутъ же всегда на Запорожю, риби ловяще, ихъ же безъ соли на солнцу сушать; а на зиму расходятся каждо во свой градъ, толко зъ килка сотъ оставляють на куренѣ стрещи стрѣлбы и чолновъ, а на лѣто паки собираются. И симъ образомъ козаки начало свое пріяха" 59.

Згідно з Густинським літописом козакам відводиться влас-не місце в розпочатій давно боротьбі на захист руської землі й народу. Цим обґрунтовано історичну закономірність дій тих русинів у 20-х рр. XVII ст., які всупереч польському королю та урядові, за ствердженням православної ієрархії звернулись за підтримкою до козаків.

Роблячи список Густинського літопису 1670 р., Лосицький знав, що козацтво набуло набагато більшого політичного зна-чення, ніж могло мати в 20-х рр. На той час вони були не тіль-ки захисниками православної церкви від поляків-католиків, але й тримали під контролем значну частину українських земель. Хоч Лосицький не робив додатків до історичного викладу Густинського літопису, його передмова віддзеркалює зростання політичної та національної свідомості України. Вперше з-поміж чотирьох творів у цій передмові вживається слово "отчина" щодо України.

"Прирожоная есть якаясь хуть и милость противко отчизнѣ своей жадному чоловѣкови, которыя каждого не иначе едно яко магнесь камень желѣзо такъ до себе потягаеть, що оный поэта Грецкій Гомерусь яснѣ до ихъ въ своемъ текстѣ выразилъ, же ни о що недбаючи, кгда былъ отъ родства своего отдалений презъ поиманье и южь ся вернути не могли, прагнулъ видѣти навѣтъ дымъ своеи отчизны. Такъ и сіе авторове Кройники сей

Російське любо были людми смертклыми и знали запъвне, же смертію закросчити мусять, прирочною милостию противко отчизны своей знаты будучи, прагнули того, абы и по ихъ зей-стю послѣдному роду не были прошлые рѣчи, а мяновите наро-дови Російському скритые: що описали и свѣту ясно выразили, придавши напередъ отъ потопа, кгда по выистю зъ ковчега Ное якъ землю сыномъ своимъ роздѣлили, и которые зъ нихъ якую часть осѣли, и яковый стаиъ которому сынови благословили отъ Бога данный мѣти, зъ которыхъ народове розные выишли и въ сторонахъ розныхъ поосѣдали, и о войнахъ залечныхъ. Дотого тежъ въ Кройницѣ сей обачишь чительнику ласкавый, о монар-хii Грецкой, якъ валечная бывала, и о початку крещенія свя-того черезъ благовѣрного великого князя Володимира Кіевь-ского, который Россію окрестивши балваны поганские покру-шилъ, и якъ Турокъ Грецію осѣлъ. Для чого кождому чоловіко-ви читанье гисторий есть барзо потребно: бо кгда бы не описа-но и свѣту не подано, заразы бы зъ тѣломъ безъ вѣсти все сходи-ло въ землю, и люде бы якъ у тмѣ будучи не вѣдали, що ся прошлыхъ вѣковъ дѣяло. Которою Кройнику, прочитавши, мо-жешъ подати до увѣдомленія и прочимъ потребуемымъ юнѣй-шимъ: до которыхъ с пророк Моисей мовить: вступи отца твое-го, и возвѣстить тебѣ, старца твоя, и рекутъ тебѣ. Але я не бавя-чи предмовою сею, далей въ книгу сію отсылаю для лѣпшого зрозумѣня всѣхъ нашихъ милостей, хто схочетъ прочитати, и вашимъ милостямъ душевного спасенія и тѣлесного здравія. Зичливый писарь тоеи Кройники іеромонахъ недостойны Ми-хайль Павловичъ Лосицкій" 60.

Пишучи через два роки після Лосицького, Софонович також підкреслив своє прагнення, щоб його сучасники знали свою національну минулість. Він зробив свою працю доступнішою, пишучи її середньоукраїнською ("русинською") мовою.

Намір інформувати широкий загальний висловлено в передмові: "В Руси я уродившися в вѣре православной, за слушную рѣчь почиталем абымъ вѣдал и самъ иншимъ Рускимъ с[ы]номъ сказалъ отколь Русь почалася и якъ панство Руское за початку ставши до сего часу идѣтъ. Кждому бовѣмъ потребная есть рѣчь о своей отчизне знати и иншимъ пытающимъ сказати бо своего роду незнаючихъ людей за глупыхъ почитаютъ. Що теды из розныхъ лѣтописцовъ Рускихъ и кроникъ Полскихъ вычиталемъ тое пишу" 61.

Софонович заходився розповідати історію вітчизни своїмъ землякамъ на той час, коли вони прожили чверть сторіччя політичнихъ конфліктів. Він не захищав політичної революції і не засуджував лояльності русинів щодо Литви та Польщі. Не на-

магався він і виправдати козацьке повстання і новий політичний лад. Пишучи про власну добу, він висловив вірність московському цареві, але взяв до уваги і непевний перебіг політичних подій, а отже, утримався від критики на адресу гетьмана Петра Дорошенка, який планував віддати Україну під османський сюзеренітет⁶². Софонович докладніше формулював свої політичні погляди, коли йшлося про віддалені часи. Він ганив польських істориків на наклепи щодо руських князів XI ст. та обстоював точку зору, що Галицько-Волинська держава XIII ст. була наступницею Києва⁶³. Стосовно сучасного періоду його погляди були нечіткими, бо ж і перспективи залишалися неясними. У своєму викладі він показував, що українцям належить певне місце серед інших тогочасних народів, проте це місце не можна було вважати надійним. Нетривкість політичної культури України XVII ст. відбилася навіть у термінології. Вихований на польському, а не на російському політичному досвіді, Софонович знайшов необхідним повідомити й розтлумачити читачам, що хтось був "боярином", тобто сенатором⁶⁴. Але якщо політично нерішучий архімандрит не висував політичних поглядів, він принаймні нагромадив матеріал для докладного викладу історії України до 70-х рр. XVII ст. Кажучи сучасникам, що їхнє руське "панство" мало тривалий розвиток від найдавніших часів, він забезпечував українців об'єктом для відданості та вірності, який існував 1672-го р. так само, як 1072-го, а отже, простягав безперервний ланцюжок власної давнини від XI ст. впродовж сімнадцяти наступних. Використане ним для змалювання ранньої історії Русі слово "панство" могло означати "державу" в українській мові XVII ст., хоча ширша інтерпретація як країни краще узгоджувалась з його наполегливими твердженнями про безперервну тривалість цього явища аж до сучасної доби; вступне слово й сама історія стосувались українських земель, що не становили окремої держави в XVI – на початку XVII ст. Україна в ролі руського "панства" 1670-х рр. була зародковим політичним формуванням. Та незалежно від значення слова "панство" очевидним і незаперечним залишається той факт, що для Софоновича Московщина не становила Руського "панства".

З погляду на політичну термінологію "Синопис" пропагує концепцію, згідно з якою "самодержавіє" є властивою для Києва формою правління, а московські царі стали наступниками стародавньої династії київських князів. Здобуття московськими правителями Києва подається як повернення міста його законному сюзеренові. На відміну від інших тогочасних українських праць, що підкреслюють роль боротьби проти Берестей-

ської унії в консолідуванні опозиції польській владі та не сумніваються в ролі козацтва в поваленні цієї влади, в "Синописі" поява росіян виникає знічев'я як логічний наслідок династичних претензій законного московського монарха. Дійсно, "Синопис" був написаний для виправдання царських претензій. Козаки згадуються тут лише у розділі про походження народів⁶⁵. У всіх друкованих виданнях, хоча це більшою мірою впливає з публікації 1680 – 1681 рр. порівняно з 1674 р., Московщина поєднується з київською історією для створення "Росії" та ствердження прав царів її на "Великую Росію, Малую Росію и Белую Росію". Ствердженням спільного правителя, походження та історії конструювались аргументи для обґрунтування закономірності утвердження "єдиної" Росії. Хоча "Синопис" не є історією "всеросійської" нації, проте він споруджував основу для "всеросійських" історій XVIII та XIX ст., базованих на династичній легітимності, а також для концепції перенесення політичних традицій з Києва до Москви. Як відзначив М. Грушевський, така історична концепція виключала будь-який систематичний виклад подій в Україні від монгольської навали до Хмельницького.

Коли українські автори взялися за перо для написання історії двох десятиріч XVII ст., вони відчували потребу, щоб руський народ – шляхта, духовенство, міщанство, козацтво і можливо навіть письмена частина селянства – розуміли минуле своєї спільноти, руського народу. Одним з їх мотивів було прагнення захистити позиції православної церкви, істотного носія руської культури. Хоча ці автори були церковними діячами й репрезентували слов'янську православну традицію, надто відмінну від нових концепцій про функціонування суспільних структур і роль політичних націй, що на той час були поширені в українському суспільстві, проте їх освіта польського західного зразка також впливала на будову цих творів. Вони писали історію спільноти, що не мала ні власної державності, ні тих привілейованих верств, наявність яких вважалась потрібною для визнання її нацією, але все ж таки залишалася життєздатною та динамічною. Вони надавали цій спільноті історичної легітимності, що уможливлювало ставити руську націю поряд з польською та литовською, навіть якщо вона не мала в XVII ст. якогось еквіваленту Короні Польській чи Великому князівству Литовському. Вони показали історичний континуїтет Києва і Руської землі та пов'язували їх з історією стародавніх руських князів і держави. Якби руська шляхта XVII ст. викристалізувалась у стабільну політичну націю православної Руської землі, то церковні діячі могли б стати її істориками.

Але релігійна криза не лише активізувала зацікавленість історією, але й внаслідок переходу шляхти до іншої віри також позбавила письменників та істориків їх потенційного об'єкта уваги, як і патронів, зацікавлених в написанні історії Русі. Густинський літопис надав козакам "національного" значення, але це було скоріше відчайдушним відрухом розпаду православних українських інтелектуалів, ніж виразом цілком сформованої політичної ідеології.

Після 1648 р. церковним колам довелося мати справу з новою козацькою державністю, а після 1654 р. – і з православним сюзереном. Хоч Софонович наслідував традицію Густинського літопису щодо включення козаків у схему логічного викладу, праця залишалася більшою мірою гієрахируванням подій, ніж висвітленням генези козацтва в контексті національної історії. Проте Софонович залишався твердо на позиціях традиційного висвітлення історії "руського" народу та України. "Синопис" відійшов від цієї традиції, створюючи концепцію "російської" ідентичності українців і московитів з династичною спадкоємністю на додачу до концепції спільних витоків "російського народу". Хитка та розпливчата національна номенклатура "Русі" ("Россії") уможливила таку мішанину. "Синопис" відійшов від традиції також і тим, що не дав докладної та чіткої історії України. Це в остаточному підсумку створювало підставу для формування політичної культури та відповідної національної свідомості в контексті імперської Росії, трансформованої петровськими реформами.

У 1620 – 1690-х рр. поняття національності у творах з української історії було нестійким, як і саме культурно-політичне становище в Україні. Однак слово "народ" вживається для означення "руської" спільноти, і відповідно "нація" стає об'єктом викладу в історичній та релігійній сферах. З виходом козацтва на перший план у роботах з історії важливим стає з'ясування відмінності між русинами українських земель (Малоросії) та русинами білоруських земель. Наголос на історію українських земель спонукав істориків вживати слово "батьківщина" саме стосовно них. Вже в 20-х рр. XVII ст. Густинський літопис відобразив досить чітко формування української національної самосвідомості. Хоч історичні праці замальовували минуле політичне існування українських земель, ці території могли бути дійсно "батьківщиною" тільки тоді, якщо вони мали політичну структуру і в сучасності. Поняття "natio" і "patria" можна було застосувати повною мірою тільки після 1690 р., коли українська історіографія зосередилася на нових політичних чинниках – козацтві як політичній основі нації і на Гетьманщині

як вітчизні. Завдання написання нових історій, що враховували нову політичну культуру козацької України, перейшло до козацьких урядовців. Після 90-х рр. XVII ст. українські церковні діячі задовольнялися династичною та релігійною історією; світські інтелектуали-козаки не підтримували цієї концепції. Вони прагнули пояснити історію своєї країни, походження козацького стану та появу Гетьманщини.

На початку XVIII ст. інтерес до історії "руської нації" мав трансформуватися в уславлення "козацько-сарматсько-малорусько-української" нації цієї доби. Українська історіографія нового часу розвивалася у тісному зв'язку зі становленням національної самосвідомості XVIII – XIX ст. При цьому набули дальшого розвитку концепції історіографії XVII ст., яка обґрунтовувала національно-політичну програму своєї доби історичними аргументами. Хоч конкретні вияви національної самосвідомості модифікувались залежно від обставин, творення національної історії і утвердження засад континуїтету політичних і культурних традицій залишались вагомим фактором процесів самоусвідомлення.

Переклав з англійської М. В. Кірсенко

- 1 Lukács G. Historical Consciousness on the Remembered Past. – New York; Evanston; London, 1968. – P. 199 – 200.
- 2 National Consciousness. History and Political Culture in Early Modern Europe. Ed. by O. Ranum. – Baltimore; London, 1975. – P. 3 – 4.
- 3 Ibid. – P. 98.
- 4 Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века: Несколько соображений // Известия АН СССР. – 1934. – С. 215 – 233.
- 5 Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага, 1936.
- 6 Основними працями української історіографії, що містять інформацію про публікації та наукову літературу, є: Ковальський М. П., Мицик Ю. Українські літописи // Вопр. истории. – 1985. – № 10. – С. 81 – 94; Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Ист. сборники. – К., 1985; Мицик Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепрпетровск, 1978; Дзира Я. І. Українські літописи XVI – XVII ст. в радянській історіографії // Істор. джерела та їх використання. – 1968. – № 3. – С. 177 – 189; Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959; Багалій Д. І. Нариси української історіографії. В 2-х т. – К., 1923 – 1925; Doroshenko. Survey of Ukrainian Historiography // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and of Sciences in the US. – New York, 1957. – P. 5 – 68. Про форми історіографії: Keenan E. The Trouble with Muscovy. Some Observations upon Problems of the Comparative Study of Form and Genre in Historical Writing // *Medievalia et Humanistica*. – 5 (1974). – P. 103 – 126. Guennée D. Histories, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Age // *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 28. – № 4, 1973. – P. 997 – 1016; Hay D. *Annalists and Historians; Western Historiography from the Eighteenth Century*. – London, 1977.
- 7 Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 82 – 84. Живання латинських термінів "natio" і "patria" зустрічається в XVI ст. у творах С. Оріховського. Лист С. Оріховського до папи Юлія III, 1551: "Sum gente Scythia, natione Ruthena, utroque autem modo Sarmata, quod ea Russia, quae mihi patria est, in Sarmatia Europae sit posita dextra habens Daciam sinistra

- Poloniam, ante illam est Ungaria, post very Scythia vergi ad orientem solem // *Chrzanowski J., Kot St. Humanizm i Reformacja w Polsce: Wybor zrodel dla cwiczen uniwersyteckich.* – Lwów, Warszawa; Krakow, 1927. – P. 328.
- 8 З інших текстів найважливішою є частина другого українського Хронографу під назвою "Хроника славяноруская о панствах руских, польских и литовских". Фрагменти було вміщено в "Літописі Григорія Грабянки" (К., 1854. – С. 274 – 300) та опубліковано М. М. Улашником в "Толном собрании русских летописей" (Москва, 1975. – Т. 32. – С. 15–127), а також Н. І. Павленко (Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К., 1984. – С. 232 – 273). На подачу до літератури, вказаної там, див.: Науменко В. Хронографы южнорусской реакции // Журн. мин. народ. просвещения. – 1885. – № 5. – С. 34 – 82; Князьков Ю. П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикации источников по отечественной истории. – Днепропетровск. – 1978. – С. 75 – 82; Попов А. Н. Обзор хронографов русской редакции. – М., 1866 – 1869. Мицик вважає, що другий український хронограф було написано після 1611 р., правдоподібно між 1632 і 1648 рр.
- 9 Найновішу публікацію див. у кн.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – 1970. Див. мій огляд цього видання: Resenzija, 3, № 2 (Spring, 1973). Див. також: Грушевський М. О так называемой Львовской летописи (1498 – 1648) и ее предполагаемом авторе // Изв. АН СССР, сер. 7. Отд. общ. наук. – 1931. – № 5. – С. 569 – 587. Я наведу біографічні відомості про Гунашевського за Ю. Мициком (Українські летописи. – С. 114), але я не згоден з його зарахуванням цієї праці до категорії "локального літопису".
- 10 Неповний текст Густинського літопису було опубліковано як додаток до "Летописи по Ипатскому списку" в ПСРЛ. – Т. 2. – С. 233 – 373. Варіант видрукувано з рукопису, що є пізнішим переписом тексту. Як припускає більшість науковців, було надруковано текст, що вважається ранньою версією. Щодо інформації про рукописи та публікації див.: Мишко Д. І. Густинський літопис як історичне джерело // Укр. іст. журн. – 1971. – № 4. – С. 69 – 73; Ершов А. Коли і хто написав Густинський літопис? // Зап. НТШ. – Львів. – 1930. – Т. 100. – С. 205 – 211. Мишко повторює твердження Ершова, що твір написав Копистенський.
- 11 На додаток до вже згадуваних див.: Borelius C. Safonovic's Chronik im Codex QD 10 der Vasteroser Gymnasialbibliothek. – Upsala, 1952 // Publications de l'Institut slave, 6. Ця книжка містить відомості про рукописи та публікації уривків, а також деякі фрагменти. Пізніше уривки було опубліковано в книзі О. Павленко "Становлення історичної белетристики". – С. 213 – 232. Див. також: Rogozinskiy A. Хроника Феодосии Сафоновича и ее отношения к "Киевскому Синопису" Иннокентия Гизеля // Изв. отд. рус. языка и словесности Император. академии наук, 15. – № 4. – 1910. – С. 270 – 286; Бевзо А. О. Феодосій Софонович і його Хроніка // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 101 – 104. Ю. А. Мицик останніми роками друкував багато матеріалів на цю тему: Мицик Ю. А. "Хроника" Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. Автореф. канд. дисс. – Днепропетровск. – 1975; Його ж. Влияние "Хроники" Феодосия Софоновича на киевский "Синопис" // Некоторые вопросы историографии и источниковедения. – Днепропетровск. – 1972. – С. 129 – 136; Його ж. "Хроника о початку и назвиску Литвы" Феодосия Софоновича и ее источники // Некоторые вопросы соц.-эконом. и полит. истории Украинской ССР. – Днепропетровск. – 1973. – С. 158 – 167; Його ж. "Хроника о земли Польской" Ф. Софоновича как источник по истории народно-освободительных движений XVII в. в Восточной Европе // Вопросы рабочего и нац.-освобод. движений. – 1974. – № 1. – С. 164 – 169; Його ж. Вопросы изучения "Хроники" Феодосия Софоновича в историографии // Вопросы отечеств. историографии и источниковедения. – 1975. – № 2. – С. 76 – 92; Його ж. Феодосій Софонович – видатний представник історичної думки (300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн. – 1977. – № 12. – С. 113 – 115; Його ж. Вопросы публикации текста "Хроники" Феодосия Софоновича // Анализ пуб-

- ликації джерел по історії. — Днепропетровск. — 1978. — С. 58 — 74; Його ж "Хроника о землі Польской" Ф. Софоновича про Визвольну війну українського народу 1648 — 1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Укр. іст. журн. — 1979. — № 6. — С. 116 — 123. Мій розгляд ґрунтувався на дисертації Ю. Мицика та дослідженні рукописів у Швеції, Санкт-Петербурзі та Києві.
- 12 — 13 Sinopsis. — Kiev, 1681. Rothe H. Facsimile mit einer Einleitung. — Köln; Wien, 1983 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven, 17). Вступ подає огляд наукової літератури. Особливо уваги заслуговує публікація: Еремін І. П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII века // Труды отдела древнерусской литературы. — 1958. — Т. 15. — С. 284 — 298.
- 14 Проблема розглядається в публікації Г. Роте "Sinopsis..." — Р. 42 — 64. Ю. Мицик вважає автором Пантелеймона Кохановського (Українские летописи. — С. 25 — 26).
- 15 Беэзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 115.
- 16 ПСРЛ. — Т. 2. — С. 368.
- 17 Там же. — С. 283.
- 18 Borelius C. Saffonovič's Chronik. — Р. 95.
- 19 Державна публічна бібліотека, Санкт-Петербург (далі: ДПБ). Відділ рукописів, шифр Ф. IV. 215 — С. 347. Софонович пише про обрання козаками Дем'яна Многогрішного, "котрого имь Царь подтвердити и дати великий волности, из всей Украины доходы Гетману и Козакомь поступить" // Рукопис "Обширный Синописис Руский" Пантелеймона Кохановського.
- 20 ДПБ. — Ф. IV — 215. — С. 349.
- 21 Щодо "Малой России" див. там же "Росія" (з одним "с") вживалось у титулі Володимира. Див.: Павленко О. Становлення історичної белетристики. — С. 229.
- 22 Цар визначається як "православний". — ДПБ. — Ф. VI. 215 — С. 339.
- 23 Rothe H. Sinopsis. — Р. 149.
- 24 Ibid. — Р. 372 — 373, 387, 388.
- 25 ПСРЛ. — Т. 2. — С. 236.
- 26 Rothe H. Sinopsis. — Р. 156 — 157.
- 27 Ibid. — Р. 281 — 344.
- 28 Ibid. — Р. 353 — 354.
- 29 Беэзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 110.
- 30 Там же. — С. 112 — 113.
- 31 ПСРЛ. — Т. 2. — С. 354.
- 32 Там же. — С. 236.
- 33 Там же. — С. 311, 315.
- 34 Там же. — С. 352.
- 35 Там же. — С. 353 (1415 р.).
- 36 Там же. — С. 370 (1589 р.).
- 37 Там же. — С. 354 (1432 р.).
- 38 Павленко О. І. Становлення історичної белетристики. — С. 221.
- 39 Rothe H. Sinopsis. — Р. 151.
- 40 Беэзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 99.
- 41 Мицик Ю. А. "Хроника" Феодосія Софоновича как исторический источник. — С. 16. Софонович називає Данила королем Русі // ДПБ. — Ф. IV. 215. — С. 366.
- 42 Про звеличення Острозького в "Острозькому літописі" див.: Беэзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 131 — 132. Щодо прокозацької позиції див. у Львівському літописі розповідь про козацький заколот 1630 р. та опис заколоту 1638 р. Перший уривок (с. 105) включає заяву: "Жолніре до Києва приїхали з тим інтендом аби впрод козаков, а затиим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви". Другий (с. 115) містить маргінальну помітку: "Початок козацької неволі". Про узаконення козаків як лицарів див. розповідь про промову Сагайдачного перед королем 1620 р. (с. 104). Див. також с. 116 щодо 1636 р.

- 43 Густинський літопис також зауважує про надання русинській шляхті у 1434 р. рівних з поляками прав. – ПСРЛ, – Т. 2. – С. 354.
- 44 ДПБ. – Ф. IV. 215. – С. 382, 388.
- 45 Там же. – С. 327.
- 46 Там же. – С. 366.
- 47 Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 111.
- 48 ПСРЛ. – Т. 2. – С. 373 (1597 р.).
- 49 ДПБ. – Ф. IV – 215. – С. 340.
- 50 Там же. – С. 382.
- 51 В публікації "Синопсису" під ред. Г. Роте див.: "Весь Православный російский народ" (с. 364), "Православнороссийский край" (с. 365), "Православное войнство" (с. 393).
- 52 ПСРЛ. – Т. 2. – С. 353.
- 53 Rothe H. Sinopsis. – P. 408 – 409.
- 54 Ibid. – P. 353 – 358.
- 55 Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 115.
- 56 Там же. – С. 99.
- 57 ПСРЛ. – Т. 2. – С. 358.
- 58 Там же. – С. 367 – 368.
- 59 Там же. – С. 368.
- 60 Там же. – С. 233.
- 61 Borelius C. Safonovic L. Chronik. – P. 95.
- 62 ДПБ. – Ф. IV – 215. – С. 345 – 346.
- 63 Це висновки з кандидатської дисертації Ю. А. Мицика "Хроника" Феодосія Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. – Днепропетровск. – 1975.
- 64 ДПБ. – Ф. IV. – 215. – С. 345.
- 65 Rothe H. Sinopsis. – P. 361 – 362, 153.

Надійшла до редакції 15.02.1991 р.

The paper is devoted to the concept of the nation in Ukrainian historiography of the 17th century. The Lviv and Hustynia chronicles, "Chronicle" by Feodosii Sofonovich, and "Synopsis" attributed to Innokentii Gizel are analyzed.

Б. М. ФЛОРЯ

ЗАПОРІЗЬКЕ КОЗАЦТВО І ПЛАНИ ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ ВЛАДИСЛАВА ІV (політика верхів і суспільна свідомість низів)

Висвітлюється історія політичного життя Речі Посполитої середини XVII ст., роль запорозького козацтва в планах турецької війни польського короля Владислава ІV.

Події середини XVII ст. у Речі Посполитій надовго визначили шляхи розвитку всієї Європи, і не дивно, що увага дослідників наполегливо зосереджувалась не лише на вивченні загальних закономірностей (що вказали генеральну лінію розвитку), а й на не менш вагомим, але реальних факторах, що впливали на політичну ситуацію.

© Б. М. Флоря, 1992

ISBN 0869-2580. Україна: культурна спадщина... 1992. Вип. 1.

79